

A Spatial Analysis of the City of Katha in the Ancient Period Until the First Century Hijri and its Connection with the City of Yazd

Zatollah Nikzad¹

Abstract

There are the only historical narratives of the city of Katha that are mentioned in the historical geography books of the 4th and 5th centuries Hijri. Still, uncertainty prevails about the historical nature and the state of the city in the ancient period and its adaptation to the current situation. In the last century, various opinions were presented with regard to this issue, with some considering Katha in the vicinity of the city of Yazd, and some identifying it as the city as it is. There is no accurate knowledge of the structure and spatial organization of the city. The question is, "What was the spatial structure of the city of Katha, and what will be the result of matching its location with the city of Yazd?" The goal is to know the historical nature of Katha in the middle of the transition period from the ancient to post-Islamic. The research method applied is "historical-analytical". According to the old roads and cities, as well as evidences such as the Jame Mosque of Katha and the closed references of some historians in the following centuries, the location of Katha in the ancient city of Yazd is probable. Its spatial structure evolved around a fence and a rampart and two gates and a rabaz outside the southern gate where the Jama Mosque, the Bazar and the residential structure were built. Around the city, there were gardens and fields where water from a Qanat (underground aqueduct) flowed. Sharestan, similar to a castle, is probably the remnant of the spatial structure of the Sasanian period, and it is considered be the center of development of the post-Islamic city. These two residential areas were organized at the beginning of the Kakuid rule (5th Century AH) inside the fence with four gates.

Keywords: Kathe City; Yazd; Sharestan, Rabaz; Spatial Analysis.

¹ Assistant Professor of Cultural Heritage and Tourism Research Institute, Tehran, Iran. z.nikzad@richt.ir

Article info: Received: 4 January 2024 | Accepted: 1 March 2024 | Published: 1 April 2024

Citation: Nikzad, Zatollah. (2024). "A Spatial Analysis of the City of Katha in the Ancient Period Until the First Century Hijri and its Connection with the City of Yazd". *Ancient Iranian Studies*, Vol. 3 (9): 71-90.

<https://doi.org/10.22034/AIS.2024.447615.1089>

Introduction

While examining the historical developments of Yazd, there is an ambiguous point suggesting that Kathe is the same current city of Yazd or that there was a displacement of the urban location only in the first century Hijri. In new researches, the attention has been paid to this point, but various answers assembled in the course contradict each other.

Lestrangle mentioned the replacement of the name Yazd with the city of Kathe (Lestrangle, 1973: 306), but he did not specify whether these two are one city or separate cities. Ayiti considered Kathnaviyeh to be the same as that of old Kathe (Ayiti, 1938: 30). In the Yazd Monuments, Afshar proposed the connection between the name "Kathnaviyeh", one of the western settlements of Yazd city, with Katha and with a strong probability, he considered this to be a part of the city of Katha (Afshar, 1998, Vol. 2: 57). Although he did not mention any other sign. In more recent researches, Judaki and others have considered Katha was at the place of today's Yazd and introduced it with two mosques (Judaki and others: 2015). In another research, the location of Katha is assumed in the Rostaq region, between Yazd and Meybod (Mirdehghan and Bakhtiari: 2021). Earlier, Mortezaei and Mirdehghan mentioned the same location (Mortezaei and Mirdehghan, 2014: 172). There are other writings too on this topic which have mentioned the region briefly. In the current research, an attempt will be made to ascertain the state of the Sasanian era of the city and its relation in the transitional stage to the post-Islamic period. Then the spa-

tial structure of the city of Katha in the fourth century Hijri and its adaptation to the city of Yazd will be discussed.

City in Ancient Times

Local histories of Yazd have attributed the foundation of the city of Katha to Alexander the Great by writing a story about the transfer of Persian nobles to the current area of Yazd and settling them in a place that was like a fortress. An area called "Iskander Prison" is now located in the city (Jaafari, 2008: 26; Kateb, 1978: 24). Then historians refer to the construction of a city called Yazd or Yazdan-gerd by the order of Yazdgerd, the son of Bahram, the Sasanian king. This city had walls, palaces, bazaars, public baths and firehouses (Jaafari, 2008: 29; Kateb, 1978: 30 and 32). The Yazd region was in the Sasanian period and there were cities and villages there. Based on historical reports and existing evidence, places and buildings from the Sasanian era are still known in various parts of Yazd. All of them are located on the main communication routes.

City of Katha

Historians have mentioned the city of Katha with short descriptions, which clarify parts of this unknown city. Geographers in the 4th century Hijri referred Katha as one of the strong cities that had walls and Rabaz (Estakhari, 1968: 104). This city had two iron gates: One is called "Izad" and the other is "Masjid" (Estakhari, 1968: 111-112). The main source of the city's water supply was a Qanat (Ibn- e Balkhi, 1921: 123). Jame Mosque was located in Rabaz (Estakhari, 1968: 112). There were many gardens and

fields around the city, because historians have spoken about many fruits, trees and plants.

Determining Location of City of Katha

Referring to the maps of Istakhari and Ibn Huqal, there is no doubt that Yazd and Katha had two separate existence as a region and a city, respectively. According to Barthold, due to the fact that Katha was located at the intersection of trade routes, it had commercial and administrative importance (Barthold, 2006: 85). Shabankarei has shown old Yazd (Katha) at a place called "Dardiye-h" which was located inside the city in the 8th century AH (Shabankarei, 1984: 210). The exact address of Dardeh is clear from what Jaafari has mentioned the flowing of the Qanat of Zarach in the Jame Mosque (Jaafari, 2007: 37). There are steps to access the Qanat now in the courtyard of the mosque. According to some historians, the generals of Alaa al-Dawlah Kakuyeh built a wall with four gates around the city in the fifth century Hijri (432 AH), (Jaafari, 2007: 35-36). Here, the issue is not about building a new city, but a new wall; that is, they developed and strengthened the already existing city. The center of Yazd was Katha, and naturally, Alaa al-Dawlah, as the ruler, made it center of the region, settled there, developed it, and strengthened it.

City Structure

Similar to Iranian cities of the Sasanian period and the early centuries of Hijri, Katha had seemingly a city structure as well. Considering that the city was located on a flat land, there was no big challenge to building structures there.

In the 4th century Hijri, Katha consisted of two main parts, Sharestan and Rabaz. Sharestan was built during the Sasanians whereas, Rabaz was established in the early centuries of Hijri, with the increase of the Muslim population there. We do not know about the internal structure of Sharestan. It can be said that the wall and defensive towers of the city were supported by a moat outside. The neighborhood of Sharestan (Fahadan), which today is one of the old neighborhoods of Yazd city and far from Jame Mosque, is one of the names of places that can indicate the approximate location of Katha.

Conclusion

Since ancient times, Katha was located on the border of of Fars, at a meeting point of the main roads from Ray and Isfahan, Khorasan, Kerman and Istakhr. This city, which most probably was founded at least in the Sasanian era, was built like a castle surrounded by fences and ramparts, and had two gates on northern and southern sides, which can be considered Sharestan. In fact, Katha was located in the chain of cities and settlements of Yazd in the Sasanian period and early Islamic centuries, and due to its natural location, it played a central and decisive role. The city had a "Rabaz" outside its southern gate, which was larger than the city inside the wall. Many buildings, bazaars and mosque were located in it. Around the city, there were villages, fields and gardens with fruit bearing trees. According to the writings of some geographers of the 4th-5th centuries Hijri about the roads and the distance of Katha to the stations, the current point of the city of Yazd can be called the actual location

of Katha. Other signs such as the Jame Mosque, the access steps to the Zarach Qanat and the location of Dardeh can also be guessed at the location of Katha. Also, the development and organization of the city in the 5th century Hijri shows

the development of the Sharestan of Kathe and Rabaz connected to it, which later became known as Yazd. It seems that the ruins of the first century Hijri are the continuation of the city of the Sasanian period.

تحلیل فضایی شهر کته در روزگار باستان تا سده‌های نخست هجری و پیوستگی آن با شهر یزد

ذات‌الله نیک‌زاد^۱ ID

چکیده

از شهر کته تنها روایت‌هایی تاریخی در کتاب‌های جغرافیای تاریخی سده‌های چهارم پنجم هجری باقی مانده است. درباره ماهیت تاریخی، وضعیت شهر در دوره‌های بعد و انطباق آن با شواهد امروزی ابهام باقی است. در یک‌سده اخیر نظرات گوناگونی در این باره ارائه شده است. برخی به اشاره یا به تفصیل شهر کته را در پیرامون شهر یزد و برخی منطبق با آن دانسته اند. از ساختار و سازمان فضایی شهر هم آگاهی درخوری در دست نیست. این پژوهش با این طرح پرسش که «شهر کته از چه ساختار فضایی برخوردار بوده و انطباق مکان‌گزینی آن با شهر یزد چه نتیجه‌ای خواهد داشت؟» شکل گرفته است، با این هدف که ماهیت تاریخی شهر کته در حفاصل دوره انتقال از روزگار باستان به دوران پس از اسلام شناخته شود. تحقیق با روش «تاریخی - تحلیلی» پیش رفته است. با توجه به راه‌های قدیم و منزلگاه‌ها و شهرها و هم‌چنین نشانه‌هایی از قبیل مسجد جامع کته و اشارات سربسته برخی مورخان محلی و غیرمحلی در سده‌های بعد، جانمایی کته در محدوده کهن شهر یزد محتمل است. ساختار فضایی شهر با وجود شارستان محصور در حصار و باروی مستحکم و دو دروازه و ربضی در بیرون دروازه جنوبی که مسجد جامع، بازار و بافت مسکونی در آن گسترده بود، تکامل یافت. در پیرامون نیز باغات و مزارع قرار داشت که با آب قنات‌هایی مشروب می‌شد. شارستان قلعه‌مانند به گمان بازمانده ساختارهای فضایی دوره ساسانی است و ربض توسعه شهر پس از اسلام کته محسوب می‌شود. این دو پهنه سکونت در ابتدای فرمانروایی کاکوییان (سده پنجم هجری)، داخل حصار با چهار دروازه ساماندهی شد.

واژه‌های کلیدی: شهر کته، یزد، شارستان، ربض، تحلیل فضایی.

پرتال جامع علوم انسانی

^۱. استادیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران z.nikzad@richt.ir

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۴ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۱ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱/۱۲
استناد: نیک‌زاد، ذات‌الله. (۱۴۰۳). "تحلیل فضایی شهر کته در روزگار باستان تا سده‌های نخست هجری و پیوستگی آن با شهر یزد"، پژوهشنامه ایران باستان، سال ۳، شماره ۹: ۷۱-۹۰.

مقدمه

شهر و ارتباط آن در دوره انتقال به دوره پس از اسلام و سپس در سده چهارم هجری و انطباق آن با شهر یزد و ساختار فضایی شهر کته بحث خواهد شد.

روش‌شناسی

شهر کته که در تاریخ از آن یاد شده، امروز مابه‌ازای متقن و روشنی ندارد، بنابراین برای شناخت آن پژوهش تاریخی با جستجو در متون و اسناد تاریخی به‌جا مانده راه‌گشا خواهد بود. علاوه‌براین، با تحلیل متون و جست‌وجوی شواهد در یزد کنونی می‌توان به‌دنبال کسب نتایج تازه‌ای بود. بنابراین در این پژوهش از روش «تاریخی-تحلیلی» بهره‌گیری شده است. داده‌های مرتبط با شهر کته و شهر یزد در سده‌های نخست هجری از متون جغرافیای تاریخی و تاریخ‌نامه‌های سرزمین اسلامی و محلی یزد، در ذیل داده‌های کتابخانه‌ای گردآوری و سپس تحلیل شده‌اند. جست‌وجوی شواهد اندک معماری و شهری از سده‌های نخست هجری که در شهر یزد و پیرامون آن امکان شناسایی داشته، داده‌های میدانی پژوهش را تشکیل می‌دهد.

یافته‌های پژوهش: بازشناسی شهر کته از منظر

اسناد تاریخی

موقعیت یزد و کته

جغرافی‌نویسان سده‌های سوم و چهارم هجری یزد را ناحیه‌ای از کوره اصطخر برشمرده و آن را حد پارس و خراسان یا پارس و بیابان شناسانده‌اند (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۰: ۳۶؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۱۵، ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۵۳؛ جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۱۸؛ بی‌نام، حدود‌العالم، ۱۳۶۱: ۱۳۶) و اینکه ناحیت یزد بزرگ‌ترین نواحی اصطخر بود. چهار شهر و جایگاه مسجد آدینه داشت: کته و میبد و ناین و بهره (فهرج). شهر کته کرسی ناحیه

در پرداختن به سیر تاریخ شهر یزد، این نکته ابهام‌آمیز که کته را باید همان شهر کهن یزد پنداشت یا اینکه یک جابه‌جایی مکان شهری در سده‌های نخستین هجری روی داده، سر بسته یا با تردیدهای بسیار باقی مانده است. در پژوهش‌های جدید به این نکته توجهاتی شده، لیکن پاسخ‌های گوناگونی داده شده که با یکدیگر تضاد دارند.

پرسش‌های پژوهش چنین است: ۱. شهر کته در دوره ساسانی و پس از اسلام از چه ساختار فضایی برخوردار بوده است؟ ۲. بازشناسی مکان‌گزینی شهر و انطباق آن با شهر یزد چه نتیجه‌ای خواهد داشت؟ هدف این است که ماهیت تاریخی شهر کته در حفاصل دوره انتقال از روزگار باستان به دوران پس از اسلام شناخته شود و تصویری از ساختار فضایی شهر ارائه گردد. لسترنج به جایگزینی نام یزد بر شهر کته اشاره کرده (لسترنج، ۱۳۷۷: ۳۰۶) اما به این نکته نپرداخته این دو شهرند یا دو شهر جداگانه. آیتی کثویه را همان کته قدیم دانسته است (آیتی، ۱۳۱۷: ۳۰). افشار در یادگارهای یزد ارتباط بین نام «کثویه»، از آبادی‌های غربی شهر یزد با «کته» را مطرح کرده و با احتمال قوی کثویه را گوشه‌ای از شهر کته دانسته است (افشار، ۱۳۵۲، ج ۲: ۵۷). او به نشانه دیگری اشاره نکرده است. در پژوهش‌های جدیدتر، جودکی و دیگران کته را در جایگاه یزد امروز دانسته و آن را با دو مسجد جامع معرفی کرده‌اند (جودکی و دیگران: ۱۳۹۴). در تحقیق دیگری، موقعیت کته، بین یزد و میبد، در ناحیه رستاق فرض شده است (میردهقان و بختیاری: ۱۴۰۰). پیش از این هم مرتضایی و میردهقان همین به مطلب اشاره کرده بودند (مرتضایی و میردهقان، ۱۳۹۳: ۱۷۲). اشارات دیگری هم به این موضوع به‌طور مختصر وجود دارد. در این تحقیق، وضعیت دوره ساسانی

است، از آن یاد کرده‌اند. مسافت شیراز تا یزد ۷۴ فرسنگ ثبت شده است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۱۷؛ جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۱۹). در امتداد راه شیراز، از ده قلعه محوس تا شهر کته ۵ تا ۶ فرسنگ و از کته تا آبخیزه ۶ تا ۷ فرسنگ شمرده شده که هر کدام یک مرحله است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۱۵؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۵۲؛ جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۱۸؛ مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۶۷۷). همچنین از فهرج تا کته ۵ فرسنگ و از کته تا مید ۱۰ فرسنگ فاصله داشت (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۱۷؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۵۵).

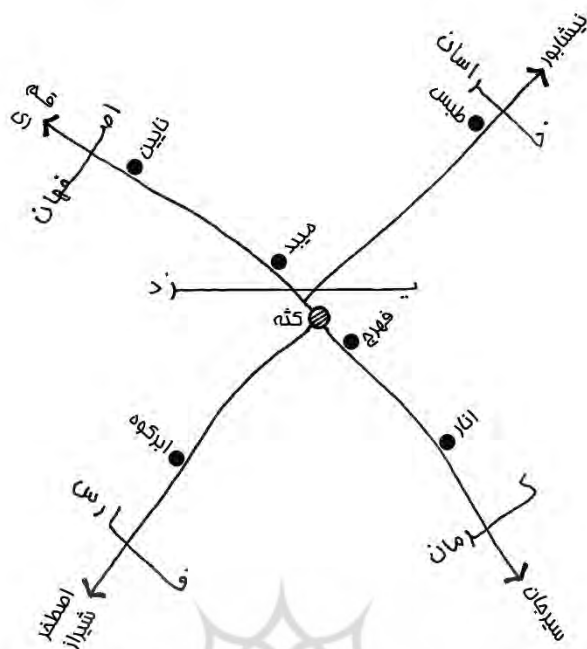
شهر کته در روزگار باستان

درباره تاریخ بنیاد کته اظهار نظر دقیقی نمی‌توان کرد؛ زیرا گزارش‌های تاریخی کلی و سربسته است و شواهد مادی معماری و شهری برای گشودن این معما در دست نیست. تاریخ‌نامه‌های محلی یزد، بنیاد شهر کته را، ضمن روایت داستانی درباره انتقال بزرگان پارسی به منطقه کنونی یزد و جا دادن آنان در محدوده‌ای که همچون قلعه‌ای بود، به اسکندر مقدونی نسبت داده و آن را در حدود محله شهرستان، جایی که محوطه زندان اسکندر قرار دارد، نشان داده‌اند (جعفری، ۱۳۸۹: ۲۶؛ کاتب، ۲۵۳۷: ۲۴). از آن پس شهر با وجود قنات‌ها رو به آبادانی رفت. سپس مورخان به ساخت شهری به نام «یزد» یا «یزدان‌گرد» به دستور یزدگرد پسر بهرام، شاه ساسانی اشاره دارند که به طالع سنبله آن را برپای داشت. این شهر حصار، کاخ‌ها، بازار، حمام و آتش‌خانه عالی داشت. او قنواتی مانند: یزدآباد، ده‌آباد و مادین در یزد جاری ساخت و باغاتی مهیا کرد (جعفری، ۱۳۸۹: ۲۹؛ کاتب، ۲۵۳۷: ۳۰ و ۳۲). اینکه شهر یزدان‌گرد منطبق بر قلعه‌ای است که در زمان اسکندر بنا شده بود، یا خود شهر مستقلی بوده را نمی‌توان اثبات کرد. از مکان‌یابی

یزد بود (اصطخری، ۱۳۴۰، ۹۷؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۳۶؛ جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۱۰). بنابراین کته مهم‌ترین شهر ناحیه یزد به‌شمار می‌رفت. در سده ششم هجری یزد و شهرهای آن ابتدای حد کوره اصطخر به‌شمار می‌رفت (ابن‌بلخی، ۱۳۳۹: ۱۲۲ و ۱۲۳). در تقسیمات آب و هوایی قدیم، یزد جزء نواحی سردسیر فارس محسوب می‌شد (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۱۹؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۵۶)، چنان‌چه بنا به مندرجات فارس‌نامه، «هوای آن معتدل است اما به حکم آنک بر کنار بیابان است میل به گرمی دارد و میوه‌ها از همه انواع باشد» (ابن‌بلخی، ۱۳۳۹: ۱۲۳). کته شهری بوده واقع در حومه یزد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۵۰)، بر کنار بیابان، و جای خوش و ناحیتی پر نعمت بوده است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۱۱؛ بی‌نام، ۱۳۶۱: ۱۳۶).

مقدسی یزد را جزء یهودیه در اصفهان ذکر کرده (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۱: ۷۴) و این گمان برای محققان امروزی بوجود آمده که ناحیه یزد در سده چهارم هجری گاه از فارس منتزع شده و به اصفهان می‌پیوست (میردهقان اشکذری و بختیاری، ۱۴۰۰: ۱۸۶)، در حالی که مقدسی در جای دیگری مید، نایین و فهرج را در زمره شهرهای کوره اصطخر فارس به‌شمار آورده و از کته نامی نبرده (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۶۳۳ - ۶۳۴) و سپس کته را در کرانه کویر، با سرمای سخت و پرمیوه توصیف کرده است (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۶۳۳). پیداست که مطالب مقدسی در این‌باره مغشوش است و به گمان در ناحیه یزد قدم نهاده و در منابع جغرافیایی هم به حد کافی دقیق نشده بود.

کته در نقطه‌ای قرار داشت که راه‌ها از سوی فارس، خراسان، کرمان و ری و اصفهان به آن می‌رسید (تصویر ۱). جغرافی‌نویسان در ذکر مسافت شیراز تا آخر زمین پارس، که راه خراسان

تصویر ۱. موقعیت ارتباطی یزد و کته بر سر راه‌های مهم داخل ایران و شهرهای نزدیک امتداد راه

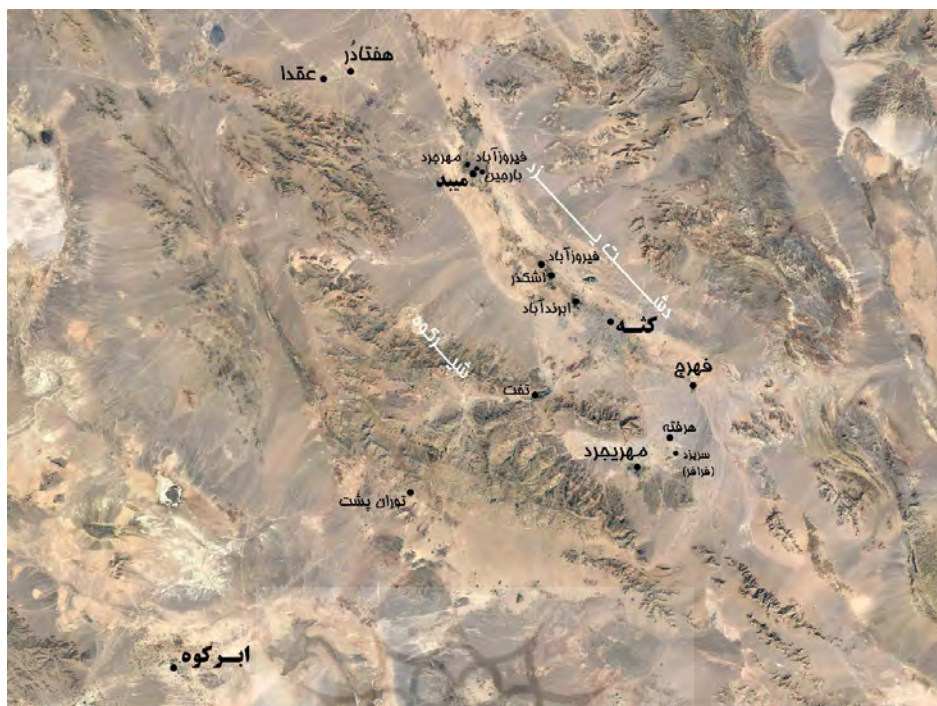
Fig. 1. The Location of Yazd and Katha on the Important Roads Inside Iran and the Cities Near the Stretch of the Road

راه‌های اصلی ارتباطی قرار دارند (تصویر ۲). شناخت دقیق آثار و نقاط جغرافیایی دوران باستان یزد نیاز به کار منسجم باستان‌شناسی دارد که تاکنون به سرانجام نرسیده است.

توصیف شهر کته

مورخان شهر کته را با اشارات و توصیفات کوتاهی ذکر کرده‌اند، که گوشه‌های تاریکی از این شهر ناشناخته را روشن می‌سازد. جغرافی‌نویسانی مانند اصطخری و ابن‌حوقل در سده چهارم هجری، کته را جزء شهرهای حصین شناسانده‌اند که حصار و ربضی داشته است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۰۴). شهر همچون قلعه‌ای بوده که حصار و بارو داشت و جزء شهرهای استوار اصطخر به‌شمار می‌رفت (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۴۱ و ۴۹). «و آن را دو در آهنین است: یکی را باب ایزد گویند و یکی را باب‌المسجد» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۱۱ - ۱۱۲)

شهر این دوره نیز سخنی به‌میان نیامده است. در دوره ساسانی منطقه یزدآباد بوده و شهرها و روستاهایی در این ولایت وجود داشته است، چنان‌چه تاریخ‌نامه‌ها و شواهد معماری آن را تأیید می‌کنند. استخوان‌بندی اصلی مسیر راه‌ها، منزلگاه‌ها، جانمایی شهرها و روستاها براساس ریخت‌شناسی طبیعی و موقعیت مناطق مجاور، آن‌چنان‌که جغرافی‌نویسان سده‌های نخست در این منطقه توصیف کرده‌اند، بر پایه تقسیمات و آمایش سرزمینی است که در دوره ساسانیان جاری بود. در دوران ساسانی و سده‌های نخست پس از اسلام، مطابق آن‌چه که گفته شد، منطقه یزد همواره جزء فارس و کوره اصطخر به‌شمار می‌رفت و این پیوستگی تا سده‌های متأخر ادامه داشت. برخی آثار و شواهد روزگار ساسانیان در نقاط گوناگون یزد، براساس گزارش‌های تاریخی و شواهد موجود شناخته شده هستند که بر سر

تصویر ۲. شهرها و آبادی‌های منطقه یزد در دوره ساسانی (عکس هوایی از: google earth, افزوده‌ها از: نگارنده).

Fig. 2. The Cities and Settlements of Yazd Region in the Sasanian Period (google earth)

فصلی باشد که از تفت به یزد می‌آید و در ادامه از آن خارج می‌شود. همچنین معدن سرب را می‌توان با «معدن دره‌انجیر» واقع در کوه بالای سر تفت انطباق داد که آثار معدن‌کاوی کهن در آن به چشم می‌خورد. شهر و اراضی پیرامونی را قنات‌های جاری شده پشتیبانی می‌کرد.

بیرون و پیرامون شهر

جغرافی‌نویسان اشاره به این دارند که بیرون شهر ربضی دارد و در آن عمارات خانه‌های مردم معمور است و بازارهای آباد دارد (اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۱۲؛ ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۵۰). مسجد آدینه در موضع ربض قرار داشت (اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۱۲). «باب مسجد» از این‌رو که آن در به مسجد جامع نیک نزدیک بود، به این نام می‌خواندند (اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۱۲). به نظر می‌رسد در اطراف شهر باغات و مزارع فراوان گسترده بود،

و به قول ابن‌حوقل این دو یکی «در اندرو» و دیگری «در مسجد» است (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۴۹). به نظر می‌رسد اندرو صورت دگرگون شده یزد باشد. بیشتر بنیاد خانه‌ها از سغ گِل (منحنی یا طاق گلین) است (اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۱۲) و مردمانش دبیرپیشه باشند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۱۲؛ اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۱۲).

منبع اصلی تأمین آب شهر کاریز بود (ابن‌بلخی، ۱۳۳۹: ۱۲۳). علاوه بر کاریز، نهری که از ناحیه قلعه از قریه‌ای که معدن سرب دارد بیرون می‌آمد نیز آب روان داشت (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۱۱؛ ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۴۹ و ۵۰؛ جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۱۶). این قلعه باید همان ده قلعه مجوس پیش گفته باشد که پنج یا شش فرسنگ با کته فاصله داشته و با تفت امروز انطباق دارد (پویا، ۱۳۶۸: ۴۱؛ مرتضایی و میردهقان، ۱۳۹۳: ۱۶۴). رود یادشده باید آن رودخانه

(کاتب، ۲۵۳۷: ۲۴). اگرچه کثنویه یزد به لحاظ مکانی در محدوده شهر تاریخی یزد قرار دارد، اما جز شباهت واژگانی نام آن، قراین دیگری برای انطباق کثه با این جا به دست نمی‌دهد. میردهقان و بختیاری با استناد به دهخدا و برخی فرهنگ‌های قدیم، کثه را از ریشه عربی «أَلکَث» به معنی انبوه و متراکم پنداشته و آن را با تپه‌های شن روان ارتباط داده (میردهقان و بختیاری، ۱۴۰۰: ۸۳) و نتیجه گرفته‌اند که با دهستان رستاق واقع در بین راه یزد به معنی انطباق دارد (همان: ۸۷ و ۹۵).

بنا به نظر زبان‌شناسان، ساخت واژه را به این نحو می‌توان توضیح داد که اصل آن kntha است و به روشنی از kan به معنای کندن آمده است. علی‌اشرف صادقی، «کثه» و «کھثویه» را مسلماً از katha به معنی «قنات» در یکی از گویش‌های فارسی میانه دانسته که غیر از پهلوی رسمی گرفته شده (صادقی، ۱۳۹۴: ۱۰) و شکل پهلوی رسمی این واژه kaha است (Mackenzie: 1971, 48). به هر روی نام کثه یونانی یا عربی نمی‌تواند باشد بلکه فارسی و هم‌ریشه با کندن و قنات است. در این صورت، ارتباط و وابستگی معنادار شهر با قنات در لفظ و معنای آن نهفته است. بنابراین با اتکای به واژه‌شناسی نمی‌توان مکان این شهر را روشن ساخت.

جایابی شهر

در نقشه مسالک و ممالک اصطخری، کثه یک موضع مشخص هم‌چون دیگر شهرها و اماکن مانند ابرقوه، میبد و فهرج است و در پایان جاده خراسان، که از شیراز آغاز می‌شود، قرار دارد و یزد با حروف کشیده ناحیه‌ای را معلوم می‌دارد که همه شهرها و نواحی انتهای فارس را دربر می‌گیرد، نه نقطه‌ای خاص را (تصویر ۳). با این وصف تردیدی نمی‌ماند که یزد و کثه دو موجودیت جداگانه به ترتیب ناحیه و شهر داشته‌اند و با استناد به این نقشه ابهامات ناشی از نحوه نوشتار

زیرا مورخان از میوه بسیار و درخت و نبات فراوان سخن رانده‌اند. همچنین اشاره به روستا شده که میوه فراوان دارد (اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۱۱-۱۱۲؛ ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۴۹). چنین وضعیتی حکایت از این دارد که قنات گوناگونی جاری ساخته بودند که شهر، روستاها و باغات و مزارع را مشروب می‌ساخت.

تحلیل یافته‌ها و بحث در ساختار فضایی و انطباق شهر کثه با شهر یزد

توصیف شهر کثه از منظر اسناد تاریخی، ضمن به دست دادن برخی نکات کلی، ابهامات قابل ذکری در ذهن باقی می‌گذارد. ابهام در نام شهر، ساختار فضایی آن و ارتباط پیرامونی شهر نیاز به تحلیل و تبیین دارد. برخی شواهد معماری و شهری که در انطباق با داده‌های متنی قرار گیرد هم می‌تواند راهگشا باشد.

بازشناسی نام کثه

دو نام‌جای شبیه به کثه را در یزد می‌توان یافت؛ یکی محله «کثنویه» یا «کسنویه» در حدود غربی شهر یزد که به «کهنو» هم اشتهار دارد و از آبادی‌های کهن یزد به‌شمار می‌رود. قناتی به‌همین نام (کسنویه/کهنو) این آبادی را مشروب می‌ساخت. دیگری «کسنوا» یا «کثنوا»، که اراضی باغات واقع در مجاورت بیرونی حصار غربی شارسنجان میبد است و با قناتی به همین نام (کثنوا) مشروب می‌شود. دروازه غربی شارسنجان میبد هم در هم‌جواری با این اراضی باغی «دروازه کثنوا» نامیده می‌شود. از همین‌ها روشن می‌شود، استفاده از چنین ترکیب واژگانی، گذشته از معنای آن، در یزد متداول بوده است. پویا ارتباط این واژگان را مطرح و گمان ریشه یونانی آن را بررسی کرده و کثه را با کثنویه انطباق داده است (پویا ۱۳۶۸: ۶۰-۶۲)، پیش از این کاتب در تاریخ یزد، کثه را به معنی زندان در زبان یونانی دانسته بود

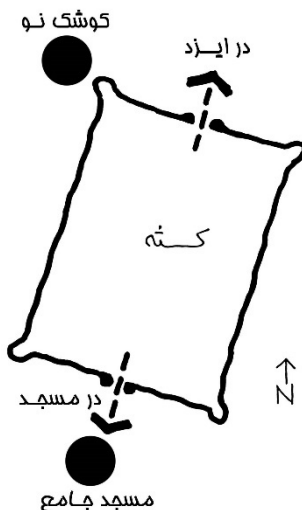
(شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۲۱۰). هرچند مورخان محلی یزد به‌وضوح «درده» را شهر قدیم یزد (کته) نگفته‌اند و با استنباط و قراین دیگر می‌توان به آن پی برد، لیکن شبانکاره‌ای این مطلب را به‌وضوح به‌قلم آورده که خود دلیلی دیگر بر راستی گمان‌ها در این باره است که شهر یزد همان شهر کته است و در جای دیگر نباید دنبال آن گشت. جعفری و کاتب در سده نهم هجری مقام درده را جایگاه مسجد جامع توسط علاءالدوله گرشاسب و ارسلان‌خاتون، همسر او یاد کرده‌اند (جعفری، ۱۳۸۶: ۳۶ و ۳۷؛ کاتب، ۲۵۳۷: ۶۰). نشانی دقیق درده از این‌جا معلوم می‌شود که جعفری از جاری کردن قنات زارچ در مسجد جامع یاد می‌کند («و همچنین گرشاسب مسجد جمعه در مقام درده بساخت و جماعت‌خانه عالی و کتبخانه، و نهر قنات زارچ در آن مسجد جاری کرد و قریب هفتاد پایه فرو می‌باید رفت» (جعفری، ۱۳۸۶: ۳۷). پایاب عمیق قنات زارچ اکنون در ضلع شمالی صحن مسجد جامع وجود دارد. بنابراین می‌توان استنباط کرد که «درده» همان «ربض» کته است که پیش از این گفته شد که مسجد جامع در آن واقع شده بود. با مرور زمان همان‌طور که نام کته به یزد برگردانده شد، نام ربض کته نیز به درده اشتها یافت.

در سده پنجم هجری (۴۳۲ق) سرهنگان علاءالدوله کاکویه حصار با چهار دروازه به‌دور شهر کشیدند (جعفری، ۱۳۸۶: ۳۵-۳۶). در این‌جا گفتگو از ساخت شهر تازه نیست، بلکه برپایی حصار جدید است؛ یعنی شهری که از پیش وجود داشته را توسعه دادند و مستحکم ساختند (تصویر ۷). منطقی نیست که بپنداریم شهر دیگری جز کته بین فهرج و میبد وجود داشته که کاکویان آن را توسعه داده باشند. ضمن اینکه کرسی یزد کته بود و طبیعتاً علاءالدوله، که یزد را به‌اقطاع ستانده بود، به کرسی یزد وارد شد و

(۳)، بنابراین حومه یزد تناقضی در مکان‌یابی پدید نمی‌آورد.

مطابق مندرجات معتبر فارس‌نامه، ظاهراً لفظ کته تا سده ششم هجری رواج داشت (ابن‌بلخی، ۱۳۳۹: ۱۲۳). اگرچه در کتب جغرافیای تاریخی نظیر معجم‌البلدان در سده هفتم هجری و تقویم‌البلدان در سده هشتم هجری از کته نام برده شده (یاقوت حموی، ج ۳، ۱۹۷۵: ۲۳۹؛ ابوالفدا، ۱۳۴۹: ۳۶۹)، اما یاقوت حموی و ابوالفدا هر دو به نقل از کتب چهار سده پیش‌تر مانند مسالک و ممالک در این‌باره نوشته‌اند، نه براساس واقعیت زمان خودشان. این به آن معناست که از روزگار فرمانروایی کاکویان (سده پنجم هجری) به‌بعد، به‌تدریج نام یزد جایگزین کته شد. جعفری نویسنده تاریخ یزد در سده نهم هجری، متوجه جایگزینی نام شهر در سده‌های پیش‌شده و اظهار داشته که «در کتب متقدمان ذکر یزد نیست و ذکر کته در صریح‌البلدان و مسالک و ممالک که طول و عرض بلاد را گویند هست» (جعفری، ۱۳۸۶: ۲۶-۲۷). فهم جایگزینی نام شهر همان‌طور که برای جعفری پوشیده مانده بود، امروز نیز با استناد به متون و اسناد تاریخی مبهم باقی‌مانده و چندان روشن نیست. تغییر نام شهرهایی که کرسی ولایت بوده‌اند، در جاهای دیگر هم روی داده است. شهر کرمان به‌مدت طولانی، دست‌کم از دوره ساسانی به‌اردشیر، بردشیر، بردسیر و گواشیر نامیده می‌شد، اما بنا به اظهار شبانکاره‌ای، از سده هشتم هجری به‌بعد نام ولایت، کرمان، بر آن نهاده شد (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۸۸).

شبانکاره‌ای در نیمه نخست سده هشتم هجری در مجمع‌الأنساب مملکت قدیم یزد را در سه موضع نشان داده که اولی توران‌پشت، دومی، دژدالان (میبد) و سومی «موضعی که آن را دردیه گویند، این‌جا که امروز شهر یزد افتاده» است

تصویر ۴. کروکی حصار و موقعیت دروازه‌های شارستان کته، با توجه به اشارات تاریخی و مستحدثات بیرون دروازه

Fig. 4. The Sketch of the Fence and the Location of the Gates of Katha' Shâristan, According to Historical Texts

بارو و خندق قرار داشت و همچون قلعه‌ای بود. ابن حوقل جغرافی‌نویس سده چهارم هجری، اشاره به وجود قلعه در شهر کته دارد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۴۱)، اما این نمی‌تواند به معنای وجود قلعه در کنار یا درون شهر باشد، نه اصطخری و نه جغرافی‌نویسان همان سده و سده‌های بعد این مطلب را تأیید نمی‌کنند. وجود عنصر کهن‌دژ را نمی‌توان در کته تأیید کرد. در ناحیه یزد، کهن‌دژ میبد (نارین‌قلعه) که به دژ دالان شهرت داشت، کاملاً شناخته شده و امروز پابرجاست. ساختار شهری میبد با کهن‌دژ آمیخته است و بافت شهر از نظر دفاعی اهمیت کمتری دارد، زیرا همچون کهن‌دژ حصارهای تو در تو ندارد. و این ساختار درباره کته سازگار نیست. می‌توان دریافت که حصار و بارو و برج‌های دفاعی شهر با خندقی در بیرون پشتیبانی می‌شد.

دو دروازه در دوسوی شمال و جنوب حصار کته گشوده شده بود؛ یکی به سوی خراسان (در ایزد) و دیگری به سوی فارس و کرمان (در مسجد) (تصویر ۱۲). از حصار اولیه کته آثاری به‌جا نمانده است و حدود شهر را به‌طور دقیق نمی‌توان

در آن سکنی گزید و آن را توسعه داد و مستحکم کرد. همچنین هنگام توسعه شهر، دروازه‌ها را به‌تبع دروازه‌های پیشین آهنین ساختند (جعفری، ۱۳۸۶: ۳۵-۳۶). البته پیش از ورود علاءالدوله به یزد، این منطقه به همراه دیگر مناطق، در دست کاکویان بود و طبیعتاً در کُرسی آن سکونت می‌داشتند.

ساختار فضایی شهر کته

با توجه به بحث‌های صورت گرفته، ساختار شهر را می‌توان به این نحو توضیح داد که کته ساختاری نزدیک به شهرهای ایرانی دوره ساسانی و سده‌های نخست هجری داشته است. با توجه به اینکه شهر در زمینی هموار جایابی شده بود، چالش کلان برای ساخت شهر وجود نداشت، زیرا برجستگی یا عارضه چشم‌گیری که در شکل دادن به شهر مؤثر باشد در کار نبود. در سده چهارم هجری، شهر کته از دو اندام اصلی شارستان و ربض تشکیل می‌شد.

شارستان: شارستان همان محدوده مستحکمی را تشکیل می‌داد که در پناه حصار و

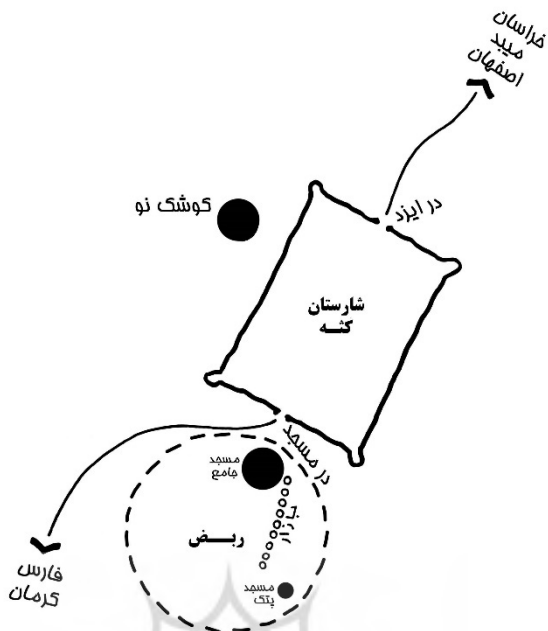
میردهقان، ۱۳۹۳: ۱۶۹). محله فهادان بخشی از محله شهرستان است که در داخل باروی کثه قرار داشت و پهنه وقت و ساعت و دارالشفاء هردو در مجاورت بیرونی حصار بودند و با توسعه سده پنجمی به داخل بارو وارد شدند (تصویر ۶ و ۷). از ساختار درونی شهرستان آگاهی در دست نیست. خانه‌های مردم و بناهای عمومی و حکومتی در این محدوده برپا بود. با این‌که اشارات تاریخی در دست نیست، اما می‌توان گمان برد که شهرستان جایگاه حاکم بود و در نتیجه بناهای دیوانی و حکومتی باید در داخل شهرستان می‌بود. باغات و کوشک‌های تفرجگاهی در خارج شهر قرار داشت.

ربض شهر: در بیرون حصار و بارو، ربض شهر به‌فاصله کمی در جهت جنوب آن استقرار داشت. آگاهی از استحکامات احتمالی ربض در دست نیست. پهنه این بخش شهر کم‌تر از شهرستان نبود، بلکه برخی عمارات و مستحدثاتی در آن وجود داشت که شهرستان عاری از آن بود. چنان‌چه مسجد جامع و بازار در ربض بود که داخل حصار نبود (تصویر ۵). به‌احتمال خانه‌های مردمی که در بیرون زراعت می‌کردند را در خود جای می‌داد. ظاهراً ربض پهنه خاصی را شامل می‌شده و دیگر آبادی‌ها را ربض نمی‌نامیدند. حد و حدود آن را نمی‌توان تشخیص داد. پهنه‌های سکونت و باغات و مزارع با آب قنات مشروب می‌شدند و با کشیدن قنات‌های بیشتر، توسعه می‌یافتند. قنات زارچ یکی از قنات‌های جاری در سده‌های نخست هجری بود. این قنات که از پیرامون فهرج سرچشمه می‌گیرد، از زیر ربض و مسجد جامع می‌گذشت، اما به‌سبب این‌که در عمق زیادی جاری بود، در این‌جا استفاده‌ای از آن نمی‌شد و در زارچ، از آبادی‌های شمالی یزد آفتابی و جاری می‌شد. باید دنبال قنات دیگری گشت که داخل شهر می‌شد تا مردم ربض و

تعیین کرد. با ذکر چند نشانه، محدوده شهرستان را تا حدودی می‌توان حدس زد. حدود جنوبی، با دروازه مسجد واقع در نزدیکی مسجد جامع معلوم می‌شود. در حد غربی شهر باغ کوشک نو، ساخته احمد زمجی، فرستاده ابومسلم خراسانی قرار داشت (کاتب، ۲۵۳۷: ۵۵) که امروز محله کوشک نو است. حدود شمال با محله شهرستان که فهادان بخشی از آن محسوب می‌شود، تا حدودی مشخص می‌شود. جهت شرق به‌درستی روشن نیست و با گمان‌هایی می‌توان به آن پی برد (تصویر ۶).

کلیدواژه دیگری که برای شناسایی پهنه شهرستان کثه می‌تواند یاری‌رسان باشد، محله «شهرستان» است که در تواریخ محلی یزد از آن نام برده شده است (کاتب، ۲۵۳۷: ۶۰). نام‌گذاری «محله شهرستان» به‌عنوان محله و عرصه اصلی شهر روزگار کاکوییان و اتابکان، یعنی آن هنگام که شهر توسعه یافته بود، می‌تواند یادآور «شهرستان» باشد که همانا کثه داخل باروست. مشابه این یادنام در شهر کرمان قابل سنجش است. نام «محله شهر» بر قدیم‌ترین عرصه شهر به‌جا ماند و آن یادآور و جایگاه شهر بردسیر (به‌اردشیر) کهن است که از روزگار اردشیر ساسانی تا سده هشتم هجری به همین نام نامیده می‌شد (وزیری کرمانی، ۱۳۴۵: ۲۶) و بعد به کرمان تغییر نام داد. محله شهر همان شهرستان قدیم بردسیر بود.

در کنار استدراک از مستندات تاریخی، برخی آثار و مواد فرهنگی کم‌شمار، حدود قدیم شهر را نشان می‌دهد. در کاوش‌های باستان‌شناسی شهری در سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۸۶ ش، در محدوده محله‌های فهادان، وقت و ساعت و دارالشفاء سفالینه‌های لعاب پاشیده (اسگرافیاتو) به‌دست آمد که سده سوم تا پنجم هجری تاریخ‌گذاری می‌شود (کاظم‌نژند، ۱۳۸۸: ۶۱؛ مرتضایی و

تصویر ۵. کروکی و دیاگرام فضایی شهر کته، با استناد به متون جغرافیای تاریخی

Fig. 5. The Sketch and Spatial Diagram of the City of Katha, According to Historical Geography Texts

است (افشار، ۱۳۵۲: ۲۱۰-۲۱۱). سپس آن را مسجد «فُرت» می‌نامند. این مسجد بارها تجدید بنا شد و از ساختمان نخستین آن آثاری آشکار نیست. به هر روی این مسجد در پهنهٔ ربض کته واقع شده بود و در توسعهٔ روزگار کاکوییان به داخل حصار درآمد.

مسجد جامع و نسبت آن با کته: وجود مسجد سده‌های نخستین هجری (سدهٔ دوم تا چهارم هجری) با پژوهش‌های ماکسیم سیرو به وضوح شناسانده شده (Siroux, 1964: 172) و شواهد اندک به‌جا مانده از آن مسجد، شامل ستون و جرز خشتی به ابعاد ۱۳۴×۱۲۶ سانتی‌متر و تویزه و طاق متصل به آن که با خشت‌هایی به ابعاد $۳۳ \times ۳۳ \times ۷/۵$ سانتی‌متر ساخته شده (نیک‌زاد، ۱۴۰۲، ۷) نیز گویای همین قول است. اینکه این همان مسجد جمعهٔ کته به ربض باشد گمان بسیار نزدیکی به نظر می‌رسد. جز مشخصات معماری،

شارستان از آن آب مستفیض شوند.

قدیم‌ترین بازار یزد در کنار مسجد جمعه‌ای شکل گرفته بود که در خارج از حصار قرار داشت (تصویر ۵). به تصریح متون تاریخی (اصطخری و ابن حوقل) هم مسجد جمعه و هم بازار به ربض بودند. شاید پس از پیوستن ربض به محدودهٔ داخل بارو، ربض «درده» نامیده شد و بازار حفظ شد و توسعه یافت. به نظر می‌رسد شارستان بازاری نداشت، چنان‌چه بسیاری از شهرهای دیگر در این روزگار چنین وضعی داشتند.

جز مسجد جامع بیرون حصار، مسجدی به نام «پتک» به دست احمد زمجی در روزگار ابومسلم خراسانی برپا بود (تصویر ۵). این بنا پس از توسعهٔ کاکوییان قرب دروازهٔ مهری‌جرد واقع شد (کاتب، ۲۵۳۷: ۵۶). اکنون جای آن در مجاورت بازار و در محلهٔ دارلشفاء است (تصویر ۶) و به قدمگاه امام علی بن موسی الرضا نام‌بردار

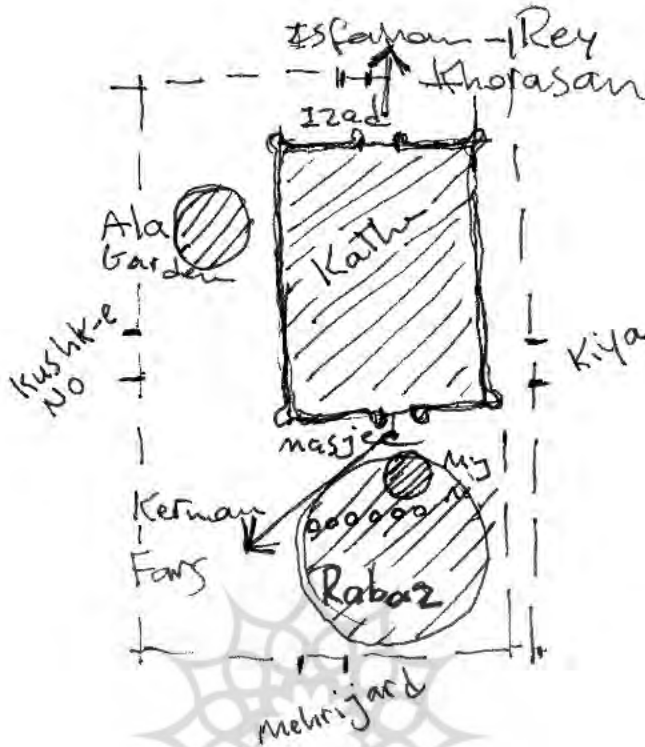
تصویر ۶. جانمایی حدودی فضاها و عناصر شهری کثه سده چهارم هجری در بافت شهری امروز یزد. A. شارستان کثه، B. ربض، ۱. مسجد جامع، ۲. بازار، ۳. مسجد پتک، ۴. کوشک نو (عکس هوایی از: google earth، افزوده‌ها از: نگارنده).

Fig. 6. Approximate Location of Spaces and Urban Elements of the 4th Century AH in today's Context of Yazd. A. Shāristan of Katha, B. Rabaz, 1. Jāme Mosque, 2. Bazar, 3. Patak Mosque, 4. Kushk-e No (New Kushk) (google earth)

دو بر کناره شهر موضع و مبنی اند» (اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۱۲). این تنها منبعی است که از دو مسجد جامع نام می‌برد و هیچ منبع دیگری آن را تأیید نمی‌کند. همین برخی را بر آن داشته که به دنبال مسجد جامع دیگری بگردند و آن را «مسجد شیخی‌ها» بپندارند (جودکی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۹۸). درحالی‌که محوطه این مسجد با توجه به جای کنونی‌اش در محدوده داخل حصار شهر کثه فرضی واقع می‌شود، نه خارج از آن و دیگر این‌که ساختمان نخستین مسجد شیخی‌ها آثاری از سده‌های نخستین هجری ندارد، بلکه با وجود شبستانی بودن طرح آن، بنایی از حدود

پایاب قنات زارچ هم مؤید انطباق مسجد جامع موجود با مسجد جامع کثه یا مسجد دارای منبر است که جغرافی‌نویسان به اتفاق به آن اشاره کرده اند. این انطباق می‌تواند به معنای انطباق ربض با درده و همچنین بافت محدوده شمالی مسجد جامع با شارستان کثه یا کثه داخل حصار باشد.

در ترجمه محمدبن اسعدبن عبدالله در سده هفتم هجری از مسالک و ممالک اصطخری، که اختلافی هم با اصل عربی و ترجمه جدید این کتاب دارد، از دو مسجد جامع یاد شده که هر دو بر کناره شهر، یعنی بیرون محدوده حصار قرار داشتند. «و در آن شهر دو مسجد جامع هست و هر

تصویر ۷. کروکی و دیاگرام فضایی شهر کته، با استناد به متون جغرافیای تاریخی. خط چین نشان‌دهنده محدوده محدوده توسعه سده پنجم هجری است که شارستان و کته و بخش‌های پیرامونی را در بر می‌گرفت.

Fig. 7. Sketch and Spatial Diagram of the City of Katha, According to Historical Geography Texts. The Dashed Line Shows the Scope of the Development of the 5th century AH, which Included Shâristan, Katha and Surrounding Areas.

سده پنجم هجری است و با خشت‌هایی به ابعاد ۳۱×۳۱×۶/۵ سانتی‌متر ساخته شده است (نیک‌زاد، ۱۴۰۲: ۹).

برآیند شهر کته در حد ابتدای فارس، در نقطه‌ای واقع شده بود که راه‌های اصلی از ری و اصفهان، خراسان، کرمان و اصطخر به آن می‌رسید. این شهر که دست کم در دوره ساسانی بنیاد شده بود، همچون قلعه‌ای محصور در حصار و بارو ساخته شده بود و دو دروازه در سوی شمالی و جنوبی داشت، که آن را همان شارستان می‌توان دانست. در واقع کته در منظومه شهرها و آبادی‌های دوره ساسانی و سده‌های نخست پس از اسلام، به سبب موقعیت

می‌توان انتظار داشت که از ابتدا ربض وجود نداشته، بلکه با افزایش جمعیت مسلمانان، ربض به‌عنوان پهنه سکونت ایشان، در کنار باشندگان زرتشتی که در ادامه دوره ساسانی در درون حصار استوار شهر ساکن بودند، به تدریج شکل گرفت و گسترش یافت. برپایی مسجد جامع و دیگر بناها در بیرون دروازه جنوبی شهر، مؤید همین نظر است. شکل گرفتن بازار در بیرون حصار، از نخستین نشانه‌هایی است که معلوم می‌دارد جایگاه شهر نسبت به دوره ساسانی دچار دگرگونی

به‌نظر می‌رسد، کثه سده‌های نخست هجری، ادامه شهر دوره ساسانی باشد. به‌سبب اینکه در کثه قلعه جداگانه‌ای برای ایجاد ساختار تدافعی مضاعف ساخته نشده بود، شهر نخستین را همچون قلعه مستحکمی برپا کرده بودند. الگوی توسعه پس از اسلام شهر، با افزایش جمعیت مسلمان، ایجاد ربض در عرصه خارج دروازه بوده که با بنیاد مسجد جامع می‌تواند شناخته شود. پژوهش و کاوش نظام‌مند باستان‌شناسی و بنا‌باستان‌شناسی می‌تواند در منطقه و شهر یزد آینده برای فهم دقیق سیمای دوران باستان و سده‌های نخستین هجری راهگشا باشد.

طبیعی، نقش مرکزی و تعیین‌کننده‌ای داشته است. شهر دارای ربضی گسترده‌تر از شهر داخل حصار، در بیرون دروازه جنوبی بود که عمارات فراوان، بازار و مسجد جامع در آن قرار داشت. در پیرامون شهر روستاها، مزارع و باغات آباد با میوه‌های بسیار و کوشک‌هایی وجود داشت. فاصله شهر کثه از منزلگاه‌ها و شهرهای پیرامون که جغرافی‌نویسان سده چهارم پنجم هجری در ذکر مسافت‌ها راه‌ها نوشته‌اند، نقطه فعلی شهر را نشان می‌دهد. نشانه‌های دیگری مانند مسجد جامع، پایاب قنات زارچ و موضع درده، موقعیت کثه را در پهنه بافت کهن شهر یزد تأیید می‌کند. همچنین توسعه و سامان‌بخشی شهر در سده پنجم هجری، بیانگر توسعه شارستان کثه و ربض متصل بدان است.

کتاب‌نامه | Bibliography

- آیتی، عبدالحسین. (۱۳۱۷). تاریخ یزد، ج ۱، یزد: چاپخانه گل‌بهار.
- Ayati, Abdolhoseyn. (1938). *History of Yazd*. Yazd: Golbahar Printing (In Persian).
- ابن‌بلخی. (۱۹۲۱/۱۳۳۶). فارس‌نامه، تصحیح و تحشیه‌های لسترینج و رینولد آلن نیکلسون، کمبریج: دارالفنون کمبریج.
- Ibn- e Balkhi. (1921). *Farsname*. Edited by G. LeStrange & R. A. Nicolson, Cambridge: Technical School of Cambridge.
- ابن حوقل. (۱۳۴۵). صوره الارض، برگردان جعفر شعار. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- Ibn- e Howghal. (1966). *Suratolarz*. Translated into Persian by Jaafar Shoar, Tehran: Foundation of Iran Cultur (In Persian).
- ابن خردادبه. (۱۳۷۰). المسالك و الممالک، برگردان حسین قره‌چانلو، از روی متن تصحیح شده دخویه، تهران: مترجم.
- Ibn- e Khordadbeh. (1991). *Almasalek- Val Mama- lek*. Translated into Persian by Hoseyn Gharehchannloo, Tehran: Translator (In Persian).
- ابوالفدا، عمادالدین اسماعیل. (۱۳۴۹). تقویم البلدان، برگردان عبدالمحمد آیتی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- Abolfeda, Emadoddin Esmail. (1970). *Taghvim- e Alboldan*. Translated into Persian by Abdolmohammad Ayati, Tehran: Foundation of Iran Cultur (In Persian).
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم. (۷۲۹ق). مسالك و ممالک، به‌رقم ابن‌ساوجی، نسخه خطی شماره ۳۵۱۵ متعلق به موزه ملی ایران (منتشر نشده).
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳۴۷). مسالك و ممالک، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Estakhri, Abu Eshagh Ebrahim. (1968). *Masalek- O Mamalek*. Edited by Iraj Afshar, Tehran: Institute of Translation and Publication Book (In Persian).
- افشار، ایرج. (۱۳۵۲). یادگارهای یزد؛ معرفی ابنیه تاریخی و آثار باستانی شهر یزد، ج ۲، تهران: انجمن آثار ملی ایران.
- Afshar, Iraj. (1973). *Yadegarhaye Yazd*. Vol 2, Tehran: National Monuments Society of Iran (In Persian).
- بی‌نام. (۱۳۶۱). حدودالعالم من المشرق و المغرب، به‌کوشش منوچهر ستوده. تهران: کتابخانه طهوری.
- Nameless. (1982). *Hodudolalam Menal Mashregh Val Maghreb*. Edited by Manuchehr Sotude, Tehran: Tahuti Library (In Persian).
- پیرنیا، محمدرکیم. (۱۳۴۹). «مسجد جامع فهرج»، مجله باستان‌شناسی و هنر ایران، شماره ۵، ۲-۱۳.
- Pirniya, Mohammad Karim. (1970). «Jame Mosque of Fehraj», *Journal of Archeology and Art of Iran*, 5, 2-13 (In Persian).
- پویا، سیدعبدالعظیم. (۱۳۶۸). زندان اسکندر از نگاهی دیگر، یزد: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی یزد.
- Puya, Abdolazim. (1989). *Alexander Prison from*

خلافت شرقی، برگردان محمود عرفان، چاپ سوم، تهران: علمی و فرهنگی.

Lestrangle, G. (1998). *The Lands of the Eastern Caliphate*. Translated by Mahmud Erfan, Third Printing, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Co (In Persian).

مرتضایی، محمد؛ میردهقان اشکزری، سیدفضل‌الله. (۱۳۹۳). «بازنگری در جایگاه شهر یزد در دوران صدر اسلام با تکیه بر اسناد مکتوب و داده‌های باستان‌شناسی»، مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی، دوره ۴، شماره ۶، ۱۵۹-۱۷۴. Mortezaei, Mohammad & Mir Dehghan Ashkezari, Seyyed Fazlollah. (2014). "Early Islamic Period Based on the Written Documents and the Role of Yazd City in the Archaeological Data", *Journal of Archaeological Researches*, 4 (6), 159-174.

مستوفی بافتی، محمد مفید. (۱۳۸۵). جامع مفیدی، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر.

Mostowfi Bafghi, Mohammad Mofid. (2006). *Jame- e Mofidi*. Edited by Iraj Afshar, Tehran: Asatir Publishing (In Persian).

مقدسی، ابوعبدالله محمدبن احمد. (۱۳۶۱). احسن‌التقسیم فی معرفة‌الاقالیم، برگردان علی‌تقی وزیری، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

Maghdesi, Abu Abdollah Mohammad ebn- e Ahmad. (1982). *Ahsanottaghasim Fi Maarefatolaghalim*. Translated by Ali Naghi Monzavi, Tehran: Authors and Composers Co (In Persian).

نیک‌زاد، ذات‌الله. (۱۴۰۲). «پیدایش مساجد در یزد؛ بازشناسی معماری مساجد سده‌های نخستین منطقه یزد»، مجله معماری اقلیم گرم و خشک، شماره ۱۷، ۱-۲۴.

Nikzad, Zatollah. (2023). "The genesis of mosques in Yazd; Recognizing the architecture of mosques of the first centuries Hijri in Yazd region", *Journal of Warm and Dray Climate Architecture*, Vol. 17: 1-24.

وزیری کرمانی، احمدعلی خان. (۱۳۴۵). جغرافیای مملکت کرمان، به‌کوشش محمدابراهیم باستانی پاریزی، نشریه فرهنگ ایران‌زمین، شماره ۱۴، ۵-۸۷.

Vaziry Kermani, Ahmad Ali Khan. (1966). "Geography of Kerman. Edited by Mohammad Ebrahim Bastani Parizi", *Journal of Farhang- e Iran Zamin*, Vol 14: 5-87.

Other view. Yazd: Administration of Culture and Islamic Guidance (In Persian).

جعفری، جعفر بن محمدبن حسن. (۱۳۸۶). تاریخ یزد، به‌کوشش ایرج افشار، چاپ چهارم، تهران: علمی و فرهنگی.

Jaafari, Jaafar- Ebn- E Mohammad Ebn- E Hasan. (2007). *History of Yazd*. Edited by Iraj Afshar, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Co (In Persian).

جودکی عزیزی، اسدالله، موسوی حاجی، سیدرسول؛ واثق عباسی، زهیر. (۱۳۹۴). «پژوهشی در سیمای شهر یزد در سده‌های نخستین دوره اسلامی»، فصل‌نامه پژوهش‌های تاریخی، دوره جدید، سال ۵۱، شماره ۲۷، ۲۹-۵۶.

Judaki Azizi, A. & Musavi Haji, R. & Vasegh Abbasi Z. (2015). "A Research in Architecture of Yazd City in the early Islamic Period", *Historical Researches*, 51 (27), 56-39.

جیهانی، ابوالقاسم بن احمد. (۱۳۶۸). اشکال‌العالم، برگردان علی بن عبدالسلام کاتب، مقدمه و تصحیح فیروز منصور، مشهد: آستان قدس رضوی و شرکت به‌نشر.

Jeyhani, Abolghasem ebn- e Ahmad. (1989). *Ashkalol Alam*. Translated into Persian by Ali Ebn- e Abdossalam Kateb, Edited by Firuz Mansuri, Mashhad: Beh Nashr Co (In Persian).

حموی، یاقوت. (۱۹۷۵). معجم‌البلدان، ج ۳، بیروت: دارصادر. Hemavi, Yaghut. (1975). *Mojam- ol Boldan*. Vol 3, Beirut: Darsader (In Arabic).

شبانکاره‌ای، محمدبن علی بن محمد. (۱۳۶۳). مجمع‌الأنساب، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.

Shabankareei, Mohammad Ebn- e Ali Ebn- e Mohammad. (1984). *Majmaol Ansab*. Edited by Mir Hashem Mohaddes, Tehran: Publishing Amir Kabir (In Persian).

صادقی، علی اشرف. (۱۳۹۴). «صامت» (ث) در زبان فارسی و پهلوی، فرهنگ‌نویسی، شماره ۹، ۳-۴۴.

Sadeghi, Ali Ashraf. (2015). "Silent θ in Persian and Pahlavi Language", *Lexicography*, 9, 3-44.

کاتب، احمدبن حسین بن علی. (۲۵۳۷). تاریخ جدید یزد، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.

Kateb, Ahmad ebn- e Hoseyn ebn- e Ali. (1978). *New History of Yazd*. Edited by Iraj Afshar, Tehran: Publishing Amir Kabir (In Persian).

لسترنج، گای. (۱۳۷۷). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های

Marquart, J. (1901). *Ērānšahr*, Berlin.

Mirdehghan Ashkezari, Seyyed Fazlollah & Bakhtiyari, Arman (2021). "Research on the City

English

Mackenzie, D. N. (1971). *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford: Oxford University Press.

of Kathah Based on Writing Documents and Archaeological Data", *Iran Architectural Research*, 11 (31), 81-101.

Siroux, Maxime. (1947). "La Masjid – E- Djum'a De Yezd". *Bulietin De L'institut Francais D'archeologie Orientale (BIFAO)*, vol 44, p 119-175.

© 2024 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. [Open Access](#).

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way.

The ethical policy of Ancient Iranian Studies is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Ancient Iranian Studies Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Ancient Iranian Studies. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.